

УДК 7.035.9

Перець О. О.

*Полтавський національний технічний
університет імені Юрія Кондратюка*

ПРОЦЕСИ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СТИЛЮ В МИСТЕЦТВІ ТА АРХІТЕКТУРІ ПОЛТАВЩИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК ОСНОВА НОВІТНЬОГО НАЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩНОГО МИСЛЕННЯ

Перець О. О. Процеси творення українського стилю в мистецтві та архітектурі Полтавщини XIX — початку XX ст. як основа новітнього національного середовищного мислення. На основі аналізу процесів творення українського стилю в мистецтві та архітектурі Полтавщини XIX — поч. XX ст. встановлено, що стилістичні пошуки початку XX ст. слід розглядати як перші кроки у виробленні принципів дизайну національного предметно-просторового середовища сучасного типу. Джерелами середовищного творення були визначені: народне мистецтво та козацьке бароко. У дослідженні показано, що тогочасна творча інтелігенція надавала особливого значення традиційній культурі автохтонного населення Полтавського історико-етнокультурного регіону як базовій для розбудови новітньої культури самовизначеної спільноти. Праця по національному середовищному творенню зберігає актуальність в сучасному українському дизайні, який може стати дієвим засобом актуалізації взаємодії регіональних культур на етапі децентралізації державної влади.

Ключові слова: національне предметно-просторове середовище, український модерн, український стиль, історико-етнокультурний регіон, національний середовищний дизайн.

Перець О. А. Процессы создания украинского стиля в искусстве и архитектуре Полтавщины XIX — начала XX в. как основа для новейшего национального средового мышления. На основе анализа процессов создания украинского стиля в искусстве и архитектуре Полтавщины XIX — нач. XX в. установлено, что стилистические поиски нач. XX в. следует рассматривать как первые шаги в создании принципов дизайна национальной предметно-пространственной среды современного типа. Источниками для средового образования были определены: народное искусство и казацкое

барокко. В исследовании показано, что творческая интеллигенция того времени придавала особенное значение традиционной культуре автохтонного населения Полтавского историко-этнокультурного региона как базовой для развития культуры самоопределившейся общности. Работа в области национального средового образования продолжает быть актуальной в современном украинском дизайне, который может стать действенным средством актуализации взаимодействия региональных культур на этапе децентрализации государственной власти.

Ключевые слова: национальная предметно-пространственная среда, украинский модерн, украинский стиль, историко-этнокультурный регион, национальный средовой дизайн.

Perets' O. The processes of Ukrainian style formation in art and architecture of Poltava in the XIXth — early XXth centuries as a basis of new national environmental thinking.

Background. Spatial and objectal environment of contemporary towns and cities of Ukraine has lost its historically conditioned architectural and artistic expressiveness, which corresponds to the integral social-historical content. According to the history of Ukraine, its territory had been a province of different empires. During the period of Ukraine's independence, its inner political and economic circumstances, aggravated by negative demographical shifts, became the dynamic factors of spontaneous social-administrative deformation. Somehow or other, a radical reformation of towns and villages of Ukraine is taking place, which demands responsible attitude. The problem reflects the reality and makes the search of ways in formation of contemporary objective and spatial environment acutely relevant. The breach of hereditary traditions is most obvious in the sphere of artistic and designer's organization of environment, which may become functional means of interaction actualization between national and regional cultures, a productive force of society for which economic potential of interaction between national and regional cultures, may be one of the main sources of the state's development, which declares loyalty to European values. With the purpose of humanistic and conceived aesthetic objectal and spatial environment formation, which has the features of national peculiarity, it is necessary to form the environmental strategy on the basis of conscious interpretation, when the means of traditional architectural and artistic composition are processed. Traditional Ukrainian culture, the basis of which is common for all ethnic regions of Ukraine, stands out for its local peculiarities diversity. Poltava, as a historical and ethnocultural region, geographically located in the centre of the country, is the area, where some key processes of Ukrainian nation formation took place. Consequently, the study of the traditions of environmental creation acquires paramount importance in the context of contemporary Ukrainian environmental formation.

Objectives. The objective of the paper is the analysis of the architecture-artistic process of style creation which took place on the territory of Poltava in the XIXth — early XXth centuries from the point of view of contemporary environmental thinking, which will provide an opportunity for deeper understanding of the actual

problems of national environmental design in contemporary Ukraine on the stage of decentralization.

Methods. *The methods of the research involve the historical-theoretical and empirical scientific methods. The environmental approach is used to analyze the results of creative activity of Ukrainian architects and artists, who worked in Poltava at the creation of new national style in early XXth century.*

Results. *After the authoritarian formations had absorbed Ukrainian territories in the 2nd half of the XVIIIth century, the bright political, cultural and institutional displays of Ukrainian republican nation of the epoch of the Hetman State became the example for the forthcoming generations of intellectual patriots to follow. The danger of losing cultural identity stimulated the process of Ukrainian national rebirth, which was initially directed to the sphere of Ukrainian culture. After Napoleonic Wars of 1796 — 1815, European countries were overwhelmed with the cultural spirit, aimed at the revival of national traditions in art. In Ukraine, these ideas sprang in the works of such architects as A. Tona, Y. Chervinsky, L. Zhemchuzhnikov, I. Schtrom, who drew inspiration from the architecture of Ukraine to create the first samples of the reborn national style. At the end of the XIXth century, the patriotic ardour of Ukrainian artists fit into the general European artistic movement, connected with the second wave of national romanticism movement, which reflected antielectic intentions of artists of the Modern period. In Poltava appeared the first samples of Ukrainian architectural Modern, which signified the main architectural trends and styles of the latest Ukrainian architecture. Until 1917, Poltava was a unique Ukrainian centre of general Ukrainian architectural style formation. Analyzing such phenomena as Ukrainian Modern and Ukrainian architectural style from the standpoint of environmental thinking, it becomes obvious that it is impossible to treat them merely as the category of "style". The creators of these phenomena strove not only for artistic-aesthetical reformations, but also for radical changes in the social-political state of their nation. Using the achievements of the contemporary science and technology, they tried to conceive the whole cultural-aesthetic evolution of the society. Thus, the created Ukrainian style initially did not have the exact historical localization, synchronism, monistic sameness of the forming principles, which are inherent in the category of "style", but it gears to the accumulation of the content, manner of execution, passion to constant changes, typical of the category of "environment".*

Conclusions. *From contemporary perspectives, "environment" as an ecological category, which tends to evolution, must internally preserve the images of different historical periods and have genetic memory, which emerges on its surface. Taking into consideration the same positions, the search for Ukrainian style of the early XXth century, held in Poltava, should be regarded as the beginning of the formation of new national environmental principles, which in contemporary difficult circumstances should react to historical and social-cultural peculiarities of Ukrainian regional development.*

Keywords: *national spatial and objectal environment, Ukrainian Modern, Ukrainian style, historical and ethnocultural region, national environmental design.*

Постановка проблеми. Актуальність. Предметно-просторове середовище сучасних міст і сіл України, як правило, втратило історично складену архітектурно-художню виразність, котрій відповідає єдиний історично-суспільний зміст через перебування, в свій час, українських земель у складі різних імперій на правах провінцій. За роки незалежності внутрішньополітичні, економічні обставини, що поглиблюються негативними демографічними зсувами, давно перетворилися на діючі фактори спонтанної соціально-адміністративної деформації. Так чи інакше відбувається докорінне перетворення довкілля міст і сіл України, яке вимагає відповідального ставлення.

Проблема являє об'єктивну реальність та робить особливо актуальними питання пошуку шляхів у формуванні сучасного предметно-просторового середовища українських регіонів.

Порушення спадкоємності традицій найбільш наочно відбувається у сфері художньо-дизайнерської організації довкілля, яка може стати дієвим засобом актуалізації взаємодії національних і регіональних культур, виступити у якості продуктивної сили суспільства, для якого економічний потенціал актуалізованої взаємодії національних і регіональних культур як продуктивної сили, може бути одним із головних джерел розвитку країни, яка декларує вірність європейським цінностям, прихильність до європейського способу життя, прагне до демократичного політичного устрою. з метою формування гуманістичного, єдиного, естетично осмисленого предметно-просторового середовища, якому притаманні риси національної та регіональної своєрідності, слід будувати середовищну стратегію на ґрунті свідомої інтерпретації, коли вивчаються та опрацьовуються засоби традиційної архітектурно-художньої композиції.

Традиційна українська культура, яка є спільною в своїй основі в усіх етнографічних регіонах держави, відрізняється розмаїтістю локальних особливостей, що зумовлені специфікою історичного розвитку окремих регіонів, природногеографічними умовами та етнокультурними контактами. Полтавський історико-етнокультурний регіон, який розташований у центральній частині держави, виступає місцем, де відбувалися ключові процеси формування української нації, відповідно, вивчення тут сформованих традицій національного середовищного творення набуває особливого значення в контексті розбудови новітнього українського довкілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливим теоретичним підґрунтям даного дослідження є спільна праця А. В. Іконнікова, М. С. Кагана, В. Р. Пилипенко, С. В. Потапова, Ю. Б. Тупталова [19], які з позицій аксіологічної естетики вибудовують концепцію естетичної цінності в архітектурі та дизайні, критикуючи тотальну уніфікацію, яка виключає гуманістичні цінності з переліку цілей середовищного творення.

*Рис. 1. Будинок Полтавського губернського земства. 1903 – 1908 рр.
Архітектор В. Г. Кричевський. Головний фасад.*

Зосереджуючись на загальносвітових тенденціях розвитку середовищного дизайну, згадані автори лише побіжно торкаються питань осмислення традиційних національних архітектурно-мистецьких форм у добу технічної цивілізації.

Стилістичні аспекти середовищного формотворення аналізуються у дослідженнях Н. С. Ніколаєвої [9], М. В. Воронова [3], В. П. Орфінського [10], О. Д. Боровського [1], О. М. Лаврентьєва [8], але згадані автори не розглядають питання в контексті розвитку українського національного середовищного творення.

У ґрунтовній монографії В. В. Чепелика [18], присвяченій українському архітектурному модерну, ця стильова течія визначається як ключове явище української архітектури ХХ ст., яке підняло на якісно вищий рівень народну тему, надавши їй актуального звучання, та, завдяки синтезу питомого національного з передовими світовими досягненнями, сягнуло вищої довершеності в архітектурно-художньому формотворенні.

У працях В. М. Ханка [13; 14; 15; 16; 17] висвітлюються питання, пов'язані з виникненням та розвитком полтавського осередку українського архітектурного модерну.

В. М. Вадимов [2], аналізуючи етапність культурологічного розвитку вітчизняного містобудування у період від 20-х до 90-х рр. ХХ ст., розглядає будинок Полтавського земства не лише як зразок споруди у стилі українського модерну, але як приклад збалансованого у просторовому контексті об'єкта, котрий має значний містобудівний потенціал в організації сучасного міського середовища, специфічної міської культури — національного надбання.

Проте згадані українські дослідники не торкаються предмету даного дослідження.

Метою цієї статті є аналіз процесу архітектурно-мистецького стильотворення, який проходив на теренах Полтавщини у ХІХ — на початку ХХ ст., із позицій сучасного середовищного мислення, що надасть можливості глибшого розуміння актуальних проблем національного середовищного дизайну, який може стати дієвим засобом актуалізації взаємодії регіональних культур у новітній українській державі на етапі децентралізації державної влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Яскраві політичні, культурні та інституційні вияви української республіканської нації доби Гетьманської держави стали зразком для наслідування наступним поколінням українських інтелектуалів і представників вільних професій, які поширювали націоналізм як світську релігію, з його ідеєю республіканської нації після того, як українські землі були поглинуті в ІІ половині ХVІІІ ст. авторитарними імперськими утвореннями. Загроза втрати культурної самобутності стимулювала процес українського національного відродження, енергія якого перш за все спрямовувалася у сфери української просвіти, літератури, фольклористики, етнографії, історіографії, філології, драматургії. На межі ХVІІІ–ХІХ ст. дослідників української старовини захопила потужна течія романтизму й народності. Серед освічених кіл поширюються думки про «природне право» на народну суверенність, яка підтверджувалася окремішністю українського народу, його мови й культури. В Україні зароджується рух збирання скарбів народної творчості, розгортаються історичні та етнографічні студії й видання етнографічних матеріалів. Народну творчість стали розглядати як важливе джерело формування історичних знань і літературної мови (1798 р. виданням «Енеїди» полтавця І. П. Котляревського започатковується новітня українська культура). Це забезпечило збе-

реження та розвиток української ідентичності у наступних історичних періодах, коли нація піддавалася дискримінації [5: 446–453].

Після наполеонівських війн (1796–1815) європейські країни охоплює художній рух, спрямований на відродження національних традицій в мистецтві. Його представники — філософи, письменники, поети, митці, котрі виступали проти знеособленого академічного класицизму, який переживав кризу, та імперського ампіру, який нівелював традиції художнього розвитку країн, поглинутих імперіями. В 1820–1830 рр. сформувалася ідеологічна основа руху, що мав інтернаціональний характер, і пройшла перша фаза періоду історизму в мистецтві XIX ст. Ідеї руху «національного романтизму» втілювалися у різних художніх стилях, але найчастіше були пов'язані з різноманітними неостілями, що належали до художнього напрямку романтизму [4: 20–29]. В Україні ці ідеї проявилися в архітектурних працях А. А. Тона, Є. І. Червінського, Л. М. Жемчужнікова, І. В. Штрома, яких народна архітектура Полтавщини надихнула створити тут перші зразки відродженого народного стилю [7: 30, 31; 18: 25–27, 30, 34, 35].

Козацька національно-культурна традиція в цей час набуває особливого звучання в творчості Т. Г. Шевченка. Саме в полтавському культурному середовищі поет і художник Тарас Шевченко відкрив своє особливе призначення та був визнаний як пророк українського народу. Творча енергія та громадсько-політична діяльність Шевченка породили нове українство, яке своїм історичним завданням бачило здійснення державної незалежності України. Важливе значення мав рух громад, що поширювався з кінця 1850-х рр. Національно-культурною та громадсько-політичною діяльністю в цих осередках української інтелігенції відзначилися полтавці М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Старицький, П. Житецький, Є. Чикаленко, Ф. Вовк, І. Рудченко, О. Потебня, Л. Глібов та ін. [5: 453–460].

Через соціально-економічне відставання Російської імперії від передових європейських країн та з метою компенсувати брак доступних промислових товарів, наприкінці 80-х рр. XIX ст. зацікавлені урядові кола Росії, через державні установи почали вживати заходи, спрямовані на піднесення й удосконалення кустарного виробництва, мистецьке керівництво й економічну підтримку. Полтавщина посідала перше місце в Україні за розвитком кустарництва, яким тут опікувалося Полтавське губернське земство [15]. Але представлені на всеросійській кустарній виставці у Петербурзі в 1902 р. вироби майстрів Полтавщини були піддані критиці фахівців за втрату національної своєрідності та художньої якості, аж до антиестетичності. З метою виправлення недоліків 18 жовтня того ж року в Полтаві зібрався з'їзд митців, діячів із різних галузей науки та культури, завідуючих школами та майстернями земства, серед яких були: С. Василь-

ківський, О. Сластьон, П. Мартинович, М. Самокиш, В. Кричевський, О. Пчілка, В. Беренштам, І. Зарецький, В. Безпальчів та ін. Панівною стала теза про те, що недопустимо нав'язувати носіям древньої самобутньої культурної традиції художні форми, що мають інше цивілізаційне коріння. Обговорення проблем кустарних промислів спонукало земців дослухатися до думок про народний та національний архітектурний вигляд майбутнього будинку земства, підмурки якого вже закладалися. Було оголошено конкурс. Обговорення проекту вихлюпнулося на сторінки полтавської та київської преси, захоплюючи у полемічний вир усю зацікавлену українську громадськість. Особливу вагу мали активні виступи С. І. Васильківського та О. Г. Сластьона, які наголошували на значенні полтавського краю як особливо багатого осереддя народного мистецтва. Останній підкреслював, що немає в світі культури, яка б базувалася на запереченні творчого духу свого народу, та закликав до праці над відродженням місцевого стилю [5: 486–490, 493–495; 13; 15: 48, 49].

Порівняння українських митців, породжені патріотичними прагненнями, вписувалися до загальноєвропейського мистецького процесу, започаткованого у кінці XIX ст. та пов'язаного з другою хвилею руху національного романтизму, яка віддзеркалювала антиеклектичні прагнення митців періоду модерну [4: 8–105]. Подібно до інших міст Європи в архітектурне середовище губернської Полтави та повітових містечок почали входити виразні будівлі у формах модерну та різних нео- й псевдостилізацій [6: 339–341, 370, 371; 7: 32, 35].

23 червня 1903 р. на конкурсному розгляді переміг молодий архітектор з Харкова В. Г. Кричевський. Його проект став первістком українського архітектурного народного стилю. Наприкінці серпня — на початку вересня 1903 р. у Полтаві, під час урочистого відкриття пам'ятника І. П. Когляревському, відбувся перший з'їзд української інтелігенції, де зібралися усі найвидатніші митці України — М. Лисенко, М. Коцюбинський, Л. Українка, М. Старицький, О. Пчілка та ін.. Також відкрилася Перша (в Центральній Україні) українська художня виставка, де був представлений проект Полтавського земства В. Г. Кричевського. Твір набув всеукраїнського резонансу, а його обговорення національного значення. Теоретизування щодо нового національного стилю вийшли на якісно вищий рівень, оскільки міркування над генезою стилю перерости у національне середовищне мислення, бо перебували в одному річищі загального відродження української культури та боротьби за державну самостійність [12; 15; 18: 74–78].

Споруджений у 1903–1908 рр. будинок Полтавського губернського земства постав величним палацом (рис. 1). Споруда об'єднала у собі функції адміністративної установи, етнографічного і краєзнавчого музею, архіву та готелю, а велика зала давала можливість проводити громадські заходи,

Рис. 2. Будинок Полтавського губернського земства. Вестибюль першого поверху.

Рис. 3. Будинок Полтавського губернського земства. Фрагмент інтер'єру головного залу.

Рис. 4. Будинок Полтавського губернського земства. Вхід з боку дворового фасаду.

збори, концерти. Це багатофункціональний вузол, чия архітектура, вже відповідно до принципів середовищного підходу кінця ХХ ст., формує образ «будинку як міста», своїм виглядом стверджуючи факт «містоподібності». У формах та оздобленні будинку поєдналися риси українського народного житла, фортечного та монументального церковного будівництва (рис. 2–5). Зовнішня оздоба та декоративне вирішення інтер'єру злилися у величний гімн українському мистецтву, історії, народу [2; 17; 18: 78–85].

Під час заходів по вшануванню пам'яті І. П. Котляревського, на кошти української громадськості, було закладено першу в Україні меморіальну народну школу, присвячену видатному національному діячеві, архітектура якої започаткувала раціоналістичний напрямок українського модерну (1903–1905 рр., арх. Є. Н. Сердюк, М. Ф. Стасюков). Необарокові тенденції українського модерну зазвучали в архітектурі Покровської церкви с. Плішивець (1902–1906 рр., арх. І. С. Кузнецов). Таким чином, на Полтавщині майже водночас з'явилися перші зразки українського архітектурного модерну (УАМ), які позначили головні архітектурні напрямки та стилеві течії новітньої української архітектури. В. В. Чепелик зазначав, що «цей мистецький чин створення первістків УАМ розкрив їх символічну триєдність і взаємодоповнювальність у виявленні громадського значення — прагнення державності, осягання духовності й досягнення освіти народної» [18: 85–88].

Завдяки національно спрямованому розвитку художньо-кустарного виробництва на Полтавщині, з 1902 р. в Полтаві започатковується професійна праця по художній організації предметно-просторового середовища, яка ґрунтувалася на досягненнях українського національного мистецтва та архітектури Середньої Наддніпрянщини XVII–XIX ст. Еволюційний період розвитку середовища змінюється періодом свідомо спрямованого художньо-естетичного процесу, що спирається на принципи української національної ідентичності. До 1917 р. Полтавщина виступає своєрідним загальноукраїнським центром розвитку національного середовищного мислення, що вилилося у складання українського архітектурного стилю (УАС), який розвивався до 1941 р. Роботу з розвитку та модернізації національних художньо-архітектурних форм вели митці — експериментатори на ґрунті синтезу мистецтв.

Рис. 5. Будинок Полтавського губернського земства. Деталь керамічного декору екстер'єру.

Для культурного середовища Полтавщини початку ХХ ст. величезне значення мали творчі особистості В. Г. Кричевського та О. Г. Сластьона, чий творчий потенціал реалізовувався в архітектурі, мистецтві, науковій та педагогічній діяльності [6: 368, 369; 7: 37–39; 11; 14; 16; 18: 12–17, 88–113; 20].

Розглядаючи з позицій середовищного підходу такі явища, як український модерн та український архітектурний стиль, стає очевидно неможливість розглядати ці феномени лише як категорію — «стиль». Творці цих явищ прагнули не просто до художньо-естетичних перетворень, але до кардинальних змін у соціально-політичному становищі своєї нації й, з цією метою, творчо осмислювали всю еволюцію творчості української нації, в першу чергу звертаючись до народного мистецтва, як носія іманентних національних художньо-архітектурних форм та до козацького бароко — втілення культурних надбань доби національного розквіту XVII–XVIII ст. Використовуючи досягнення науки й техніки свого часу, вони осмислювали традицію, що прослідковується від палеоліту, яка увібрала впливи всіх європейських стилів. Таким чином,

створюваному українському стилю від початку не була притаманна чітка історична локалізація, синхронічність, моністична одноманітність формотворчих принципів, що притаманне категорії «стиль», але в ньому присутня спрямованість до нарощування змістів і фактур, пристрась до постійних змін, що притаманне категорії «середовище». Українське стильове мислення початку ХХ ст. оперувало поняттям «українського контексту», коли створюваний архітектурно-художній ансамбль, входячи в існуюче оточення, одержує активний розвиток, перетворює його, саме у зв'язку із естетикою національного середовища.

Висновки. З сучасних позицій, середовище як екологічна категорія, що схильна до еволюції, повинне зберігати у собі образи різних шаблів історії та мати генетичну пам'ять, яка виявляється на самій її поверхні. З цих же позицій пошуки українського стилю початку ХХ ст., що велися на Полтавщині, слід розглядати як початок вироблення принципів художньо-дизайнерської організації новітнього національного предметно-просторового середовища.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку відкривають можливості розробки регіональних напрямків сучасного українського середовищного дизайну, який може стати дієвим засобом актуалізації взаємодії регіональних культур у якості продуктивної сили суспільства на етапі децентралізації державної влади.

Література:

1. Боровский А. Говорить о стилевой общности пока рано / А. Боровский // Декоративное искусство СССР. — 1981. — № 9. — С. 27–30.
2. Вадимов В. М. Архітектурно-містобудівне значення будинку Полтавського земства у культурологічному аспекті / В. М. Вадимов // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / Редкол. О. В. Белько та ін. — Полтава: Дивосвіт, 2003. — С. 328–332.
3. Воронов Н. В. Стиль детских грез / Н. В. Воронов // Декоративное искусство СССР. — 1981. — № 1. — С. 24–26.
4. Горюнов В. С., Тубли М. П. Архитектура эпохи модерна. Концепции. Направления. Мастера / В. С. Горюнов, М. П. Тубли. — СПб.: Стройиздат, 1992. — 360 с.
5. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський; [вступна стаття В. А. Смолія, П. С. Соханя]; АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. — К.: Наук. думка, 1992. — 544 с. — (Пам'ятки іст. думки України).
6. Історія української архітектури / Ю. С. Асеев, В. В. Вечерський, О. М. Годованюк та ін.; за ред. В. І. Тимофійенка. — К.: Техніка, 2003. — 472 с.
7. Історія українського мистецтва: в 6 т. — Київ.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1970. — Т. 4. (Книга друга) — 436 с.
8. Лаврентьев А. Н. Стиль и жилая среда / А. Н. Лаврентьев // Техническая эстетика. — 1989. — № 6. — С. 6–8.
9. Николаева Н. С. О природе современной стилизации / Н. С. Николаева // Декоративное искусство СССР. — 1972. — № 3. — С. 16–21.
10. Орфинский В. Спираль развития / В. Орфинский // Декоративное искусство СССР. — 1982. — № 11. — С. 34–35.
11. Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість: Монографія / В. Павловський. — Нью-Йорк: Видавництво Української Вільної Академії Наук у США, 1974. — 350 с.
12. Сластионов А. Г. Существует-ли южно-русский стиль? / А. Г. Сластионов // Киевская старина. — 1903. — № 6. — С. 5–15.
13. Ханко В. М. Володимир Січинський про архітектуру історичної Полтавщини / В. М. Ханко // Полтавщина: плин мистецтва, діячі. Мистецтвознавчі праці. — К.: Видавець О. Ханко, 2007. — С. 144–158.
14. Ханко В. М. Земські школи за проектами Опанаса Сластьона / В. М. Ханко // Українське мистецтво та архітектура кінця XIX — початку XX ст. / НАНУ; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. П. Т. Рильського. — Київ: Наукова думка, 2000. — С. 198–209.
15. Ханко В. М. Культурно-мистецьке життя Полтави початку XX століття / В. М. Ханко // Полтавщина: плин мистецтва, діячі. Мистецтвознавчі праці. — К.: Видавець О. Ханко, 2007. — С. 46–52.
16. Ханко В. М. Рання доба українського архітектурного стилю: Полтавщина і Чернігівщина / В. М. Ханко // Полтавщина: плин мистецтва, діячі. Мистецтвознавчі праці. — К.: Видавець О. Ханко, 2007. — С. 172–176.
17. Ханко В. М. Споруда Полтавського земства — програмний твір новітнього українського будівничого стилю / В. М. Ханко // Полтавщина: плин мистецтва, діячі. Мистецтвознавчі праці. — К.: Видавець О. Ханко, 2007. — С. 177–188.
18. Чепелик В. В. Український архітектурний модерн / В. В. Чепелик; упорядник З. В. Мойсеєнко-Чепелик. — К.: КНУБА, 2000. — 378 с.
19. Эстетические ценности предметно-пространственной среды / А. В. Иконников, М. С. Каган, В. Р. Пилипенко и др.: под общ. ред. А. В. Иконникова; ВНИИ техн. эстетики. — Москва: Стройиздат, 1990. — 335 с.
20. Sichynsky Volodymyr. Vasyl Krychevsky. 1873–1952: [Obituary] / Volodymyr Sichynsky // The Ukrainian Quarterly. — NY, 1953. — Vol. IX. — Winter. — No. 1. — P. 44.